

II. „Външните“ свидетелства за текста на Второто слово: извори за антиарианското творчество на св. Атанасий Александрийски

Липсата на основополагащи изследвания върху „старобългарския св. Атанасий“ налага лингвистичната методология на изследването да бъде допълнена с исторически сведения около езиковите спорове както в IV, така и в X в.

II.1. Собствените съчинения и кореспонденцията на св. Атанасий

Основен източник за изследване учението на св. Атанасий са неговите собствени творби, насочени срещу арианството, кореспонденцията му с римските императорите под формата на защитни апологии във връзка с принудителните му седем изгнания от Александрия, както и неговите пастирски послания. За 45 години служба след избирането му за Александрийски епископ в 328 г. до 373 г. св. Атанасий бива въввлечен в конфликти с четирма императори: Константин Велики (306–337), сина му Констанций II (337–361), Юлиан Отстъпник (361–363) и „проарианина“ Валент II (364–378). За сверка на датите в биографията на св. Атанасий допринасят писмата му до представители на различни църкви и течения (например епископите Серапион и Аделфий, св. Василий Велики, „възлюбения“ Маркелин) или предназначенията за монашески общности послания (напр. *Житие на Антоний Велики*, *Послание до Амун*, *История на Арианите*). Сравнението на текста от императорските писма у св. Атанасий и у други автори е постоянна тема в Атанасиевистиката, например писмото на Константин до участниците в събора в Тир (Tyre) 335 г. е предадено в съкратена версия у св. Атанасий, но в оригинален вид е у историка Геласий Кизически. Автентичността на текстовете, приписани на св. Атанасий в стотици ръкописи на гръцки, латински, коптски, сирийски, арменски, етиопски, грузински, арабски, е предмет на огромна по обем научна литература. Преглед на Атанасиевото наследство с указание за изданията на текстовете предлага *Corpus Christianorum clavis patrum graecorum*, II, с. 12–60. Признати за автентични са 80 съчинения, № 2090–2170, несигурните са в списък под № 2171–2229, съмнителни са в списъка № 2230–2309. Към приписаните на св. Атанасий в гръцката традиция съчинения от други автори ще спомена два диалога срещу Македоний и 5 диалога за Св. Троица, 2 съчинения „За възплъщението срещу Аполинарий“ (*De incarnatione contra Apollinarem*), 12 тетради „За Тройцата“ на латински (*De trinitate*). Възможно авторство на Евстатий Антиохийски или Маркел Анкирски търсят в приписаните на св. Атанасий „Изложение на вярата“ (*Expositio fidei*) и „Проповед за вярата“ (*Sermo maior de fide*), зависимост от Псевдо-Атанасий (*De trinitate*) в съчиненията на Амброзий (*Ambrosianus*) и Никетас от Ремесиана, източно от Ниш (*Nicetas von Remesiana*). Никетас е автор на химнографски творби, 6 ръководства за ритуала кръщение, трактат за символите на вярата (*Altaner, Stuiber, 1966, 274, 391*).

II.1.1. Съчинения, съставени предположително преди *Словата против арианите*

На Първия вселенски събор в Никея (325), свикан от император Константин Велики, св. Атанасий участва като дякон на епископа на Александрия Александър (епископски период 312–328 или 313–326). Когато поема архиепископския пост, Атанасий повежда догматичните спорове с арианите, които не признават единосьщието между Бог Отец и Божия Син Христос. След смъртта на Арий арианската партия, водена от Евсевий Никомидийски (*Eusebius of Nicomedia*) и поддържана от император Констанций, въвлича св. Атанасий в политическите борби. Достъпността на изключително обемната литература върху историята на Византия и църквата в периода 325–381 г. (епохата между двата вселенски събора) прави ненужен хронологичния разказ за църковните и държавните смени, тук се набляга върху езика на теологичните дискусии.⁶³

Първите антиеретически съчинения на св. Атанасий *Слово срещу езичниците* (*Against the Heathen, Contra gentes, CPG 2090*) и *Слово за възплъщението на Бога-Слово и пришествието му в*

⁶³ Philip S. *History of the Christian Church*, Volume 3 (Library of Alexandria, 1966), достъпен online.

плът⁶⁴ (*The Incarnation of the Word of God, De Incarnatione*, CPG 2091) са насочени срещу ересите, както и срещу езичеството на някои елински философи и непокръстените евреи. До Събора в Никея се води полемика за ролята на Стария завет като авторитет за пророчествата, предсказващи въплъщението на Логоса. Съвременникът на св. Атанасий, Маркел Анкирски, написва трактат, по-късно приписан на Юстин философ, че елинските философи са плагиатствали от Стария завет, а до пришествието на Христос евреите и гърците са заимствали от египтяните (Thyssen, 2009, 25–43). Тази полемика е остаряла след Никея. За св. Атанасий цитатите от Стария завет са безспорно доказателство за истинност на Христологията, логиката на Аристотел и философията на Платон са използвани имплицитно като инструмент в изграждането на полемиката му. Той постулира ролята на Логоса (Божие Слово) като съ-демиург наравно с Отца и ролята на Въплътеното Слово за спасението на човешкия род. Датирването на тези и напоследвалите съчинения на св. Атанасий е обект на постоянни научни дискусии, водени още от 1560 г. насам.⁶⁵ Шулце (V. Schulze) се усъмнява в авторството му и отнася тези първи полемични текстове към средата на IV в.⁶⁶ Днес това мнение е отхвърлено и е прието, че двете споменати студии са написани до 325 г. Словоупотребата често е решаваща за датировката, например Словото Περὶ τῆς ἐνσάρκου ἐπιφανείας τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ κατὰ Ἀρειανῶν („За появата на въплътения Бог-слово и срещу арианите“), датирано към 365 г., се счита за съмнително, защото в Глава десета се среща изразът εἷς Θεὸς ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν (‘един Бог в три Ипостаси’). Формулировката е възприета от св. Василий Велики и Григорий Богослов и би могла да бъде по-късна кападокийска интерполация. На събора в Александрия от 362 г. Атанасий отчита, че думата ипостас може да се използва в етимологичното си значение „лице“, така може да се говори за три ипостаси, съотнесени към общата същност οὐσία. Според Тетц автор на *De Incarnatione et contra Arianos* е Маркел (Tetz, 1964, 221).

Антиарианската тема е основна и в последвалите Празнични Послания (Festal Letters, Epistola Encyclica) от периода 329–335 и 338–339 г.

Св. Атанасий обобщава решенията на Никейския Събор в едно *Послание в защита на решенията на Никейския събор*, около 351–356 г. (*Defense of the Nicene Council, De Decretis Nicaenae synodi*), CPG 2120. Известни разлики в споменаването на опонента Астерий (Asterius) в *De Decretis* и в главното му полемично съчинение „Четири Слова против Арианите“ (*Orations against the Arians, Orationes contra Arianos*) дават основание на боландистите да търсят относителната хронология между *De Decretis* и Словата в периода 340–358 г. Robinson приема, че Словата са писани по време на третото му изгнаничество в периода 356–362 г., когато св. Атанасий се укрива в пустинните скитове в Горен Египет (Robinson, 1892, 303). но според други автори по-вероятно е да са написани още в 338 или 339 г. (Stegmann, 1913, <https://www.unifr.ch/bkv/kapitel3048.htm>).

II.1.2. Въпросът за автентичността на *Словата против арианите*

Гръцката колекция от „Четири Слова против Арианите“ е съставена от текстове, които са писани може би в различни периоди от живота на св. Атанасий. Гръцкото Четвърто слово не е автентично. Според ранната датировка се смята, че е писано около 340 г., според други изследователи съставянето му е възможно преди смъртта на Маркел в 374 г. и след Събора в Александрия в 362 г.. Още в 1917 г. Стегман изказва хипотезата за авторство на Аполинарий⁶⁷ и

⁶⁴ В по-старата литература това Слово е датирано късно, към 365 г., и е поставено между съмнителните, защото в него е използван изразът „един Бог в три Ипостаси“ (εἷς Θεὸς ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν); това е формулата на Кападокийците. На Събора 362 г. Атанасий приема, че думата ипостас може да означава „лице“, следователно може да се говори за три Ипостаси.

⁶⁵ Една от първите печатни църковни истории поставя дати на Атанасиевите съчинения – Mathias Flac Illyricus, *Quarta Centuria Ecclesiasticae historiae*, Magdeburg, 1560, с.1062.

⁶⁶ Schulze, V. *Geschichte des Untergangs des griechisch-römischen Heidentums*, I, Jena, 1887, Anm. 118; *A select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, Second Series* (NPNF 2/04), ed. Ph. Scharf, Edinbufg, T&T Clark., 139, 183.

⁶⁷ Stegmann, A. *Die pseudoathanasianische „IVte Rede gegen die Arianer“ als ein Apolinaris gut*, Rottenburg, Bader, 1917, 43–87. Цит. по Vinzent, 1995, 25–28.

в продължение на сто години се натрупват множество хипотези за авторство на текста и догматични тези. Винцент прави преглед на научната литература (Vinzent, 1996, 4–36), издава текста и анализира структурата на Словото, за да покаже кои твърдения за Логоса принадлежат на Астерий или на Маркел Анкирски, или на Евсевий.

Третото слово се счита за автентично, споровете около връзката му с първите две слова засягат стила и характера на егзегезата в него (Kannengieser 1995, 18–55, Meijering 1996, 12–18, Tetz 2000)⁶⁸. Каненгисер предполага написването на един диспут срещу арианите, въз основа на който се появяват Словата в 342–343 г.⁶⁹ Номерацията на Словата като Първо, Второ и Трето е автентична и е потвърдена от Кирил Александрийски за Второто и от Теодорет за Третото. Тази подредба имат Словата и в Migne, Patrologia Graeca, XXVI. Езикът на Третото слово е по-абстрактен, отколкото езика на първите две слова, и съдържа много по-голям брой гръцки хапакси. Според някои автори (Luise Abramowski) Третото слово се вписва най-добре в контекста на Събора в Сердика през 343 г.⁷⁰

Много рано в гръцките ръкописи към автентичните три слова е добавено *Окръжното Послание до епископите на Египет и Либия* (Επιστολή πρὸς τοὺς ἐπίσκοπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης, Epistula encyclica ad episcopos Aegypti et Lybyae, CPG 2092, PG XXV, 537–539). Датирано е към 356–357 г. или към 361 г. и се преписва по ръкописите като първо или четвърто по ред. В маргинална бележка от *Codex Seguerianus* монофизитът Севир (Severius of Antioch, първа половина на VI в.) отбелязва, че Четвъртото слово е всъщност *Окръжното Послание до епископите* (PG XXVI, 9–10). Това *Окръжно послание до епископите* е преписано като четвърто и в най-стария известен славянски превод, т.е. в преписа на Словата в ръкопис Пог. 968.

В съставената от патриарх Фотий *Библиотека* (Μυριόβιβλον) през IX в. са споменати пет слова против Арианите (κατὰ Ἀρείου καὶ τῶν αὐτοῦ δογμάτων πεντάβιβλος).⁷¹ В славянския превод е добавено като пето Посланието за Празника Пасха *съланїѣ о празд'ницѣ пасхы*, в бележка в полето руският преписвач отбелязва, че преписва от извод, в който Посланието за Пасха е пето по ред Слово. Пет са Словата и в Хилендарския флорилегий с текста на *Паноплията*, но словата са преписани в обратен ред, най-напред се споменава петото слово.

За установяване на датировката имат значение и биографиите на Атанасиевите противници и писмено фиксираните им трудове. Св. Атанасий цитира Арий (†336 г.) и съчинението му *Thalia* в Слово I, Глава 37, и II, Глава 24; Астерий Софист (†341) и съчинението му *Syntagmation*, в Слово I, Глава 32, II, Глава 40 и III, Глава 60; Евсевий Никомидийски († 341 или 342) в Слово I, глави 22 и 37, и II, Глава 24.

II.1.3. Други антиариански съчинения на св. Атанасий

На арианската тема са посветени още: „Апология втора против Арианите“ (Apologia secunda contra Arianos)⁷², документи от периода 347–351 г., посочени в CPG 2123; „За въплощението срещу Аполинарий“ (De incarnatione contra Apollinarem I–II), CPG 2231; „В защита на Дионисий“ (De sententia Dionysii), датирано около 351 г., CPG 2121; Писмо до Драконтий (Epistula ad Dracontium), около 354–355 г., CPG 2132; „История на Арианството“ (Historia Arianorum), писана в края на 357 или началото на 358 г., CPG 2127; „Защитно Слово на св. Атанасий пред император Констанций“ (Apologia ad Constantium), вероятно 357 г., CPG 2129; „В защита на доброволното си заточение“ (Apologia de fuga sua), CPG 2122; „Послание до Серапион за смъртта на Арий“ (Epistula ad Serapionem de morte Aarii), около 358 г., CPG 2125; „Четири Послания до Серапион“ (Epistula ad Serapionem I–IV), отнасящи се за природата на Светия дух и срещу

⁶⁸ Kannengieser, Ch. Die Sonderstellung der dritten Arianerrede des Athanasius. – In: ZKG 106 (1995), 18–55; Meijering, E.P. *Athanasius: Die dritte Rede gegen die Arianer*, Teil 1, Amsredam, Gieben, 1996; Tetz M., D. Wyrwa. *Athanasius Werke*, 1.1, vol. 3, Die dogmatischen Schriften. Oratio III Contra Arianos. Berlin and New York 2000.

⁶⁹ Kannengieser, Ch. Athanasius of Alexandria, Three Orations Against the Arians: A Reappraisal. – In: *Studia Patristica* 18 (1982), 993–994.

⁷⁰ Преглед на библиография и научни хипотези за авторството на гръцкия текст на Третото слово вж. у Ernest, 2004, 375–379, 429–431.

⁷¹ Photius, *Bibliotheca*, cod. 140.

⁷² Вж. Seiler, R. *Apologia contra Arianos. Ihre Entstehung und Datierung*, Düsseldorf, 1932.

хулители, твърдящи, че Синът и Светия Дух са твари, а не от същата субстанция като Бога-Отец, CPG 2094; „Послание до Аделфий“ (Epistula ad Adelfinum), CPG 2098; „Послание до Епиктет срещу еретиците“ (Epistula ad Epictetum), CPG 2095; „Послание относно Съборите в италианския Аримини и исаврийска Селевкия“ (De synodis Arimini in Italiae et Seleucia), датирано в края на 359 г., CPG 2128; Книга за единството на Троицата, само в латинската традиция (De trinitate libri I–XII), CPL 105, в гръцката традиция съществува друг текст за Троицата (Dialogi de s. trinitate I–V), CPG 2284 и Testimonia e scriptura De communi essentia patris et filii et spiritus sancti), CPG 2240; „За учението на 318-те участници в Никея“ (Didascalia 318 patrum Nicaenorum), CPG 2298; „Писмо до Максим Философ“ (Epistula ad Maximum), CPG 2100; „Към обращения на Арианите“ (Petitiones Arianorum), CPG 2137; „Хомилия относно Песен на песните“ (Homilia de Canticum canticorum), CPG 2239; „Хомилия за страданието и разпъването на Господа“ (Homilia de passione et cruce domini), CPG 2247; „Беседи върху Евангелието: Матей 11.27“ (In illud: Omnia mihi tradita sunt), писано 340–341, преди смъртта на Евсевий Никомидийски, CPG2099; Матей 21.2 (In illud: Profecti in pagum inventietis pullum alligatum), CPG 2246; Лука 10:22 (In Illud Omnia, etc.); Лука 12. 10 (In illud: Qui dixerit verbum in filium 2096; „Опровержение на Мелетий и Евсевий“ (Refutatio hypocrisis Meletii et Eusebii), CPG 2242; „Проповед срещу всички ереси“ (Sermo contra omnes haereses), CPG 2251; Синопис на свещените (каноничните) книги (Synopsis scriptura sacrae), CPG 2249; Изповедание на вярата (Ecthesis, Exposito Fidei), приписано на Св. Атанасий. В този списък не са включени ред хомилии и празнични послания, които се считат за псевдо-Атанасиеви, например. Homilia de semente CPG, 2245⁷³.

II.2. Сведенията на историци и богослови от IV–V в. за творчеството на св. Атанасий

Особено важен източник е т. нар. „История на св. Атанасий“, *Historia acephala*⁷⁴ запазена в пергаментен ръкопис от 700 г. в Biblioteca Capitolara във Верона, LX (58), фол. 37–126; историята е открита в 1738 г. от М. Ф. Scipio Maffei († 1755). *Historia acephala* е съставена на гръцки при епископ Теофил (Theophilus, 385–412), достигналият до нас фрагмент отразява дейността на св. Атанасий от 346 до 373 г.; написаната ретроспекция около 40-годишния епископски юбилей на св. Атанасий на 8 юни 368 г. дава повод за предположението, че първоначалният вариант на историята е съставен по този повод. Хронографът посочва разпределението на петте изгнанически периода от 17 години и периодите на Атанасиевата „спокойна“ дейност (22 години, 5 месеца и 10 дни).⁷⁵ Историята е претърпяла четири преработки.⁷⁶ Историците Созомен и Теодорит са познавали тази история. Данните от *Historia acephala* са потвърдени от друг независим източник, това е предговорът към Великденските *Празнични послания* на св. Атанасий, и особено техният *Индекс*, „Chronicon Athanasianum“. До откриването на колекцията от *Празнични послания* в 1842 г. съществуването на ежегодните Послания с указание за датата на Великден е известно само по споменаване от автори от IV–V век (напр. св. Йероним, 342–420), или от фрагменти в *Християнската топография* на Козма Индикоплевтис (писана 535–547)⁷⁷. *Индексът* е надживял времето в сирийски превод от VI–VII век, като част от втори, не-Александрийски корпус на Великденските послания, ръкописът се пази в British Museum, Add.

⁷³ Stockhausen, A. von, *Die pseud-athanasianische Homilia de semente, Von Arius zum Athanasianum*, ed. A. von Stocjhausen, H., Ch. Brennecke, Berlin\New York, De Gruyter, 2010, 157–207.

⁷⁴ Annik M., Micheline A. (Hrsg.): *Histoire acéphale et index syriaque des lettres festales d’Athanasie d’Alexandrie*. Paris 1985. Включва обзор на литературата, текстове, френски превод и коментар. Тук е текстът на Послания 46 и 47, както и Писмо от Събора в Сердика.

⁷⁵ Таблиците са достъпни на <http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/historia-acephala-e151730>. Английски превод на ръкописа на интернет страниците на Christian Classics Ethereal Library.

⁷⁶ Срв. Barnes, Th. D. *Athanasius and Constantius, Theology and Politics in the Constantinian Empire*, Harvard University Press, 1993, с.3–4.

⁷⁷ Сочат 2-ри, 5-ти, 6-ти, 22-ри, 24-ти, 28-ми, 29-ти, 40-ти и 45-ти фрагмент, вж. www.ccel.org/ccel/schaff/npnf204.xxv.iii.i.html

ms. 14569.⁷⁸ Предговорът към Атанасиевите празнични послания днес е познат по сирийския ръкопис от Нитрийския пустинен скит на Богородица, ръкописът е пренесен в Лондон от дякон Татъм (Tattam) и издаден от Cureton.⁷⁹ Връзката на този скит с живота на св. Атанасий се потвърждава от Сократ в *Църковна история*, IV, 23; историята съдържа сведения за периода 305–439 г.⁸⁰ Сократ отбелязва, че св. Атанасий е ходил в Рим, когато е бил заточен за втори път през 340 г., с група монаси от нитрийски скит, между които са били Исидор и Амоний.

Сведенията на историците от IV–V в. са свързани главно с признаването на християнството наред с други религии от Константин Велики и дискусиите по време на Никейския събор, с епитимиите срещу ересите от IV век и особено арианското движение. Отношение към формулировките на св. Атанасий и противниците му вземат ранните църковни историци, Евсевий († 339) и неговите продължители Руфин: († 410), Сократ Схоластик (около 380 –† след 439) и Геласий Кизикски (Геласий съставя тритомната си история след 475 г.). Руфин Аквилейски, който превежда на латински Евсевиевата *Църковна история* в 401 г. (Eusebius' *Ecclesiastical History*), споменава сведения за младостта на Св. Атанасий до освещаването му като епископ.

Действителното утвърждаване на Никейската форма на християнството става при Флавий Грациан (367–283), който свиква събор в Аквилея срещу арианството в Илирийските провинции. Имената на Грациан и перфекта Пров са споменати в южнославянското житие на св. Атанасий. За дейността на Грациан и личността на Пров, както и за периода 364–368 г. изчерпателно повествува Марцелин в своята *Римска история* (Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*), Глава 26 и 27. Марцелин ни е завещал възхитителна картина на античната Александрия, описания на езическите жертвоприношения и магически практики при император Юлиан, който забранил дейността на християнските ретори и граматисти, портрети на проариански настроените императори Констанций и Валент. За суевния Констанций в Книга 21, Глава 18 е казано: „Той съчетава християнската религия, която се отличава с цялостност и простота, с женско суевие. Вместо просто да я приеме, той затъва в тълкувания и предизвиква множество спорове, които подклажда с езикови препирни. Цели тълпи епископи пътуват насам-натам, използвайки имперската поща на така наречените синоди, стремейки се да нагласят култа към решенията си. С това той (Констанций – б.м., П.П.) причинил страшни щети на държавната поща“. Като документи църковните истории доставят за съвременния историк вербален контекст за изясняване на средата, в която работи св. Атанасий, и характера на религиозните спорове. В продължение на столетия е натрупана огромна литература, съпоставяща данните на св. Атанасий с други автори, напр. свидетелствата на Евсевий, по-специално в Том X в неговата църковна история *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, в неговото *Житие на Константин Велики* (Βίος Μεγάλου Κωνσταντίνου) и в Писмо до църковната община в 325 г. за тълкуването на ὁμοούσιος в Никея. Данни за св. Атанасий черпим от преведеното от Руфин Аквилейски Апостолско кредо (*Commentarius in symbolum apostolorum*) и от Атанасиевото съчинение за решенията на Никейския събор, *Epistula de decretis Nicaenae Synodi*, написано в 352 г. в отговор на писмо от Римския епископ Либерий. Всяко сравнение на св. Атанасий с предшестващите го християнски автори от прочутата Александрийска школа (Ориген, Климент Александрийски, Дионисий Александрийски, Анатолий Лаодикийски) е свързано с текстова критика, за която дава известна представа „Речникът на Св. Атанасий“⁸¹. Като пример на неизследвани досега с оглед на славянската традиция съчинения ще посоча „Пасхалния канон“ на Анатолий Лаодикийски (†283), Атанасиевото Слово за определяне деня на Пасхата *съланїѣ о празднїцѣ пасхы* и „Пасхалните послания“ (*Festal Letters*) на Кирил Александрийски.⁸² Всички се обръщат към св.

⁷⁸ Wright, W. *Catalogue of Syriac manuscripts in the British Museum, acquired since the year 1838*, TM 115433, London, p. 526–52.

⁷⁹ Cureton, W. *The Festal Letters of St. Athanasius*, British Museum, London, MDCCCHLVIII, английски превод от Burgess, H. в *The Oxford Library of Fathers of the Holy Catholic Church*, 1854.

⁸⁰ Издание от Maraval, P. *Socrate de Constantinople. Histoire Ecclésiastique, Livre I, Livres II et III, Livres IV–VI, Livre VII*, introduction, traduction et notes, index, 4 volumes, Paris, Cerf, 2004–2007 (Coll. Sources Chrétiennes, 477, 493, 505, 506).

⁸¹ Müller, G. (S.J). *Lexicon Athanasium*, Berlin, 1952, Walter de Gruyter & Co.

⁸² От общо 29 са издадени 12, вж. Amidon, Ph. R. *Cyril of Alexandria, Festal Letters, 1–12*, Washington 2009.

Атанасий по време на религиозни спорове, например Евтимий Зигавин преписва почти цели глави по време на иконоборческия период.

II.3. Похвалните слова от съвременниците на св. Атанасий и информацията от минейните сборници

Словото от Григорий Богослов, датирано около 380 г.⁸³, и житията му в минейте изграждат облика на Атанасий като $\sigma\tau\acute{\upsilon}\lambda\omicron\varsigma$ $\tau\eta\varsigma$ $\acute{\epsilon}\kappa\kappa\lambda\eta\sigma\iota\acute{\alpha}\varsigma$, „стълб на православието“, по думите на Григорий Назиански. Службите за Св. Атанасий са поместени на 2 май в Западната и Източната църква, на 15 май в Коптската Православна църква, на 18 януари в Източните православни църкви. Славен е като „отец на църквата“ и „учител на църквата“ от Католическата черква и от Източното православие, като „апостол“ от коптите, празнува се днес и от лютерани, и от англикани. За протестантите той е „отец на канона“.

В Макариевите Миней-чети (МЧМ) за 2 май е поместено кратко успение (Weiher, Šmidt, Škurko, 2007, 155): 7861–27 Нач. Ѳфанасіи иже въ сѣ тѣ ѡ цѣ на шѣ . вѣ въ цѣ рѣ тѣ во ко ст ан ти на (sic) в ел ик ѡ . вѣ же ѡ г ра д а а л ек с ан д р ь с к а г о . из дѣ т ь с к ѡ ѡ л ю в ѡ . и цѣ р к в н а г о ч и н а о у т р а п л а , следва житие, превод от текста на Симеон Метафраст, ВHG 183 (Weiher, Šmidt, Škurko, 2007, 157–160): 79a1–80c21. Нач. Ро у ф ин ѣ , иже цѣ р к в н о е п ис ан і е п ис ѡ . подобно что по прѣвѣымъ времѣнѣтъ. отрокѡ играющемъ. въписѡ рекше стго афанасіа. великѡ истиннѣ избранника. проповѣдника великаго. александрьскаго града. прѣвостолника бывша. Успението съдържа ред легендарни данни за младостта на св. Атанасий: 78б дѣтициѣ сы поимъ с собою сверстники дѣти...превбразивъ себе епѡ... пѡставлаше прозвѣтеры и діаконы. и крѣташе проча дѣти еллинскіа. и жидовскіа водою морскою, александър 79a27–29 смотрѡщиѣ емоу много на ты дѣти. видѣ тако творатъ нѣкаа съкрѡвенѡ ѡ таинъ 79b14–16 егда ѡ знаменитаго писчѡ съврѣшено. и ѡ граматака двѡволно. афанасіи наоучень бы... 79б 18–24 преданъ бысть іерѣю. і тако нѣкыи самоуилъ. въ цѣркви бжїи питомъ вѣ ... носити сѣценнѡю ѡдежѣ. ѣ нарицаше иефѡусѣ еврѣискѣы словомъ, 79c20 сѡна же единосоушника ѡцѣ. и бга истинна и творца вѣв прѣславнѡ проповѣда съвѡръ. ѡ прѣка глѣшѡмѣ. и щрѣва прѣ днѣница рѡдди тѣ. образъ дастъ на празнѡвати срѣбю пасхѣ. тако въвчѡю держѡ. Похвалното слово от Григорий Богослов липсва в МЧМ.

В Пролога (от житийната му част по кратката редакция), в текста за 18.01 има начало Сѣ тѣ ѡ цѣ на шѣ Ѳ фан ас и и . вѣ въ цѣ р ѣ тѣ во ко ст ан ти на (sic) п р и дѣ же ѡ а л ек с ан д р и т а п л а н ъ б ы вѣ в ѡ а л ек с ан д р о м ѡ а р х е п и т п л ь н а н и к е и с к ь т и н а с ь в о р ѣ . ар х и д и а к о н ъ с ы (Крысько, 2010, 636–638). В пролога са споменати 42 години служба, срв. 135б17 за . ѡ . и ѣ . лѣ ...подвизавъ сѡ. Житието на св. Атанасий в южнославянските миней е анонимно, нач. по български ръкопис, пренесен в Русия от манастира в Нямц: 176б И н і и о у б ѡ и н а б л а ж е н ы н ѡ ж ѣ в ъ с п о м и н і а . к ѣ д о б р о дѣ тѣ л $\text{н$ о м ѣ о у к а з а н і о у и р ѣ в е $\text{н$ і ю д а с к а з ѡ т ѣ . и с $\text{л$ о у $\text{ч$ о вѣ ѡ , в ѡ л ю б и в ы с ѡ д ѡ рѣ д ѡ т ѣ (цит. по Иванова, 2008, 444). В *Метафрастовото житие* през последните години от живота на св. Атанасий е споменат Валент, а южнославянското споменава и следващия римски император – Грациан. В два ръкописа от Хилendarската сбирка (Хил. 443, Хил. 445) към датата на паметта има указание към Похвалното слово на Григорий Богослов, което вероятно „е било и в позиция на второ четиво“ (Иванова, 2008, 526). Похвалното слово на Григорий Богослов е преписано само в един ръкопис (M2513.2), и то под 18 януари (Иванова, 2008, 80).

III. Езикът на антиарианските догматични спорове, отразен във Второто слово на св. Атанасий Александрийски

В следващото изложение ще засегна споровете около догматиката на св. Атанасий предимно в лингвистичен аспект с цел да улесня възприемането на старобългарския превод. Значението на св. Атанасий за развитието на ортодоксалната терминология е тема във всички изследвания на гръцките текстове и преводите им, но няма подобно проучване върху „старобългарския св.

⁸³ Издадено в *Nicene and Post-Nicene Fathers*, ser. II, vol. VII, 269–280.

Атанасий“. Засега не е разработена хронология на термините, която да следва историята на полемичните му творби.

Основният документ, приет на Първия Вселенски събор в Никея 325 г., по въпроса за божествеността на Иисус, съдържа формулировките, които залягат във всички последвали догматични съчинения на св. Атанасий. Целта на император Константин е да отстрани схизмата между християнските църкви в империята; тактиката да свиква църквени събори той използва и преди това (в Рим през 313 г., по времето на Милтиад, срещу донатистите, и в Арл през 314 г.), но идеята за вселенски събор е един грандиозен експеримент. След Никея християнството се политизира като единен принцип на управление, а управлението на земята става осветено от Божествения принцип на управление (οἰκονομία). Това е зародишът на взаимосвързаните идеи *extra ecclesiam nulla salus* „няма спасение вън от католикцията (обединената църква)“ и *extra stato nulla persona* „няма юридически права вън от гражданството в християнската империя“.

Броят на участвалите епископи в Никея и подписалите документа варира у различни автори и църковни историци, но св. Атанасий около 369 г. налага числото 318 заради символиката на гръцките букви τηι, Т символизира кръста, ηι свещеното име (Ad Afros epistola Synodica, To the Bishops of Africa, Letter of ninety bishops of Egypt and Libya, including Athanasius, § 2, Robertson, 1891, 489). Числото е регистрирано най-напред в считаните за коптски Актове на Никеийския събор, датирани от 362 г., и в писмото на Либерий до епископите от Азия, датирано от 365 г. (A. Robertson, 1891, XVII). Числото 318 е познато и от *Супрасълския сборник*.

На обсъждане в Никея е подложен основният постулат за Божия Син – като „извечен“ и „несътворен“ (партията на Александрийския епископ Александър), или „сътворен“ и „обожен“ (проарианските партии). Предложеният от Евсевий Никомедийски проариански документ (вид Изповедание на вярата, грама) е отхвърлен от епископите, а предложението от Евсевий Кесарийски документ бил преработен с цел да бъде включена предложената от император Константин Велики (и епископа на Кордова Осий изповедник) формулировка ὁμοούσιος „единосъщен с Отца“ (A. Robertson, 1891, XIX). В меморандума, подписан от участниците в Никея, ὑπόστασις и οὐσία не са ясно разграничени⁸⁴; в „Изповеданието на вярата“ (Expositio Fidei) стои ὁμοιος τῷ Πατρὶ „подобен на Отца“, ὁμοούσιος „единосъщен“ се появява само в обясненията, защото думата не е употребена в Свещеното писание. Никеийският събор използва ὁμοούσιον не толкова за идентичността на Сина с Отца, а за непрекъснатия континуитет на пребиваването на Отца в Сина. В „Четири Слова против Арианите“ св. Атанасий употребява ὁμοούσιος, обяснявайки, че думата е в духа на Писанието, но използва и ὁμοιος τῆς οὐσίας, за да подчертае родовата идентичност на субстанцията на Отеца и на Сина. По-късно в Expositio fidei св. Атанасий рязко разграничава ὁμοούσιος от термина на Сабелиус μονοούσιος (Müller, 1952, 923). Непрекъснатия континуитет на пребиваването на Отца в Сина е и аргумент срещу Павел Самосатец във Второто слово, 7664–8 *Иште ли мнать іако и прѣвѣе дѣже не бѣдеть. чловѣкъ. и пропѣтиа постраждеть. не вѣ гѣ и цѣсарь съпѣаст. нѣ тѣгда научѣтъкъ илѣ быти гѣ. да разоглѣжтъ. іако самосѣтѣниа іавѣ пакы вѣштажтъ словеса.*

Второто слово против арианите е източник на информация по основните въпроси, по които учението на св. Атанасий се различава от окачествените от него като еретични учения. Споменати с насрещни аргументи освен арианите са още манихеите и учениците на Павел Самосатец (102a8–13 *манихеи и фруґѣне, и оґґеници самосѣтѣнина... дрґґжаштеи ариєво, Μανιχαῖοι καὶ Φρύγες, καὶ οἱ τοῦ Σαμωσατέως μαθηταί.*), Евсевий⁸⁵ и Астерий (87a8 *ἐὐσεβίου γε ἢ ἄρι, ἢ ποζυρῆ ἄστερ, Εὐσεβίος τε καὶ Ἄρειος, καὶ ὁ θύσας Ἀστέριος*), Валентин, Маркион и Василид (84a7–9 *и оґґалентинъ, и маркиѡнъ, и василидъ, тако съмышлѣжтъ. и вы тѣк подражателе есте. кѡν Οὐαλεντῖνος καὶ Μαρκίων καὶ Βασιλείδης τοιαῦτα φρονῶσι. καὶ ὑμεῖς ἐκείνων ζήλωται τυγχάνητε*).

Главният опонент на антиарианите в Никея – Арий (250–336) оставя името си за поколенията в названието на християнската ерес, която не признава вечното единство на Бога и

⁸⁴ Richard, M. L' introduction du mot „hypostase“ dans la théologie de l' incarnation. – In: *Mélanges de Science Religieuse*, 2 (1945), 5-32, 243-270.

⁸⁵ В изследванията напоследък е поставена под въпрос критиката на Атанасий срещу Евсевий и последователите му: според Гуин Атанасий конструира партия на евсевитяните в полемиката си и полемичните съчинения се нуждаят от деконструкция, срв. Gwynn, D. M. *The Eusebians. The polemic of Athanasius of Alexandria and the construction of the 'Arian Controversy'*, Oxford Theological Monographs, 2007, Oxford University Press, 245.

въплътения Сина-Слово, като счита божествеността на Сина за придобита чрез обожение на тварното същество Иисус. Александрийската школа до възглавяването ѝ от архиепископ Александър (313–328), духовен отец на св. Атанасий, възприема тринитарния модел на Ориген (185–254) с йерархия на божествените проявления: Бог, Логос, който е негов образ, Св. Дух, невидими сили, сътворен свят⁸⁶.

III.1. Св. Атанасий за учението на александрийския презвитер Арий и последователите му

Доктрината на александрийския проповедник Арий ни е позната само от запазени отделни фрагменти, цитирани от св. Атанасий, и от писмата му:

- до император Константин в 327 г. Текстът е засвидетелстван в Църковната история на Созомен (Sozomen, *Ecclesiastical History, A selected Library of Nicene and Post-Nicene Fathers*, vol. 2, 27);

- до Евсевий Никомедийски в 319 г. Този текст е познат от *Църковната история* на Теодорит (Letter to Eusebius of Nicomedia, Theodoret, *Ecclesiastical History, I, IV, A selected Library of Nicene and Post-Nicene Fathers*, vol. 3, 41).

Фрагментите от главното Ариево съчинение *Талия* (Θαλία), цитирани в съчиненията на св. Атанасий, са събрани и анализирани от G. Vardy, *La Thalie d'Arius, Revue de Philosophie* 53, 1927, 211–233. Фрагментите са препечатани в *Recherches sur Saint Lucien d'Antioche et son école*, Paris, 1936, 246–74.

Един от ранните подръжници на Арий, Астерий, цитира Арий в съчинението си *Синтагматика* (Asterius, *Syntagmation*)⁸⁷. Първите 16 фрагмента от *Талия* са засвидетелствани у св. Атанасий, 20 са предадени от Евсевий (*Eusebius contra Marcellum*)⁸⁸.

В трите смятани за автентични слова против арианите фрагментите от Астерий се намират съответно в Първо слово, Глава 30, 32, Второ слово, Глава 24, 28, 38, 40, в Трето слово Глава 2, 10, 60.

Св. Атанасий цитира написаната в мерена реч *Талия* в Първото слово против Арианите, глави 5, 6. Другият запазен цитат е в документа на св. Атанасий за съборите в Ариминиум и Селевкия, Ἐπιστολὴ περὶ τῶν γενομένων ἐν τῇ Ἀρμίνῳ τῆς Ἰταλίας καὶ ἐν Σελευκείᾳ τῆς Ἰσαυρίας συνόδων, Глава 15. Този пасаж е в немерена реч и може би е писан не от самия св. Атанасий, а от друг. Двата гръцки текста се различават. Опит да се реконструира текста като мерена реч има в изданието на Opitz, 1940, 242–243⁸⁹. Св. Атанасий сравнява метриката на *Талия* със стихотворните стъпки в поезията на александрийския автор Сотад (Σωτάδης, III в.н.е.). Сотад пише в четиристъпна йонийска метрика и използва палиндромии, но е трудно да се види подобна стъпка в запазения фрагмент; предполагам, че Атанасиевото сравнение със Сотад е избрано заради пейоративната асоциация с неприличните поеми на древния стихоплет. В изданието на *De Synodis* Опиц (Opitz, 1940, 15.1, 242) следва опита на Маас (Maas, 1909, 513) да подреди изреченията като стихове.

Св. Атанасий въвежда цитата си от *Талия* с определението на *Талия* като κουφολογίας, „лъгъкословие“ „от празнословие“. Името Σωτάδης е написано като Σωσάτης от св. Атанасий, в славянския превод има *Ѡвсатово тѣчиѣ сѣѣхословесіе*, но *сотатъскыи ѿри*. Славянският превод може да послужи за реконструкцията на гръцкия текст, например за *мѡдростъ ж(ѣ) и разоумнѣ азъ разоумнѣх* в гр. σοφίαν καὶ γνῶσιν – славянският предполага σοφίαν τε καὶ γνῶσιν (цитат от Първото слово по изданието на Vaillant, 1954, 30). Ариевата ерес в *Талия* е определена от св. Атанасий като „ново зло“, καινὸν κακῶν (цитат от *Апостола*, Посланието към Римляните 1:30, ἐφεθρετὰς

⁸⁶ Нова оценка за високото ниво на екзегезата след Никея у Crawford, M. *Cyril of Alexandria's Trinitarian Theology of Scripture*, Oxford, 2014, 1–3, 55–66.

⁸⁷ Vinzent M. *Pseudo-Athanasius, Contra Arianos IV: Eine Schrift gegen Asterius von Kappadokien, Eusebius von Cäsarea, Markell von Ankyra und Photin von Sirmium*. Leiden; N. Y., 1996.

⁸⁸ Вж. Hanson, R. P. C. *The Search for the Cristian Doctrine of God, The Arian Controversy 318–381*, 1988, T&T Clark, 1988, 33–34.

⁸⁹ Opitz, H.-G. *Athanasius Werke, Zweiter Band, Erster Teil, Die Apologien, 7.Lieferung*, Berlin 1940, Walter de Gruyter&Co.

κακῶν), но в славянския превод καινός –умишлено или не, – е заменено с κενός, „безплодна“ тѣштнѣхъ (κενῶν) <зѣ>лѣ (κακῶν) избѣрѣтнѣци... Дална ж(е) Ариевы тѣштѣж (καινήν) мѣдростѣ наричѣштѣ (цитат от Първото слово по изданието на Vaillant, 1954, 30). Друг избор при превода в славянския текст също подсказва тенденциозни нюанси, например παρὰ τοῖς σπουδαίοις τῶν Ἑλλήνων „сред сериозните елини (езичници)“ е преведено с вѣ хитрыиѣ Слинѣхъ, ἐν παιδείᾳ „в развлечения“, с разночетене παιδείᾳ (Tetz, 2009, 113), е преведено вѣ дѣтѣхъ.

Езикова характеристика на теологичната концепция на Арий в поемата *Талия* е разгледана от Винцент (Vinzent, 1993, 41–59), който сравнява позициите на Арий и Астерий. Авторът прави списък на божествените имена и на тварните имена. Думите са групирани по категории: прилагателни, названия (имена на Бога и на тварното) от Писанието, свойства на Божеството или на тварите (тук са приведени глаголните форми), форми на изобразяване (εἰκόν), определения, които не се употребяват за съответната категория. Във връзка с метафоричната (не-синонимна) употреба на определенията и названията е цитирано определението на Швайцер за езика на Плотин: категориите от духовния свят не важат за сетивния свят. За οὐσία в света на сетивното не може да се говори, γένεσις би било правилното име. Каквото тук назовават с омонима οὐσία, то се състои от материя, форма, или и двете смесени (Vinzent, 1993, 39). Дадени са определения на следните понятия у Арий: сила (δύναμις), проявление на Божията сила (като Премъдрост или като свободна воля на Божия Син), Духът (подобен на Сина по ипостас), космическите сили, медиаторът (Синът, създаден от Бога, и тварите, създадени от Бога чрез Сина) (Vinzent, 1993, 40–57).

Философските предпоставки на арианстващите в контекста на неоплатонизма са описвани многократно, специално семантичното объркване и безпорядък в употребата на понятията οὐσία, ὁμοούσιος и ὑπόστασις⁹⁰ до и след Първия вселенски събор в Никея. В българоезичната литература напоследък Свет. Риболов разглежда дискурса на ключовите понятия „същност“ (οὐσία) и „единосъщие“ (τὸ ὁμοούσιον).⁹¹ Цитирайки литературата по въпроса, Риболов отбелязва: „В две от своите писма – до Евсевий Никомедийски и до Александър Александрийски, – александрийският презвитер Арий обяснява, че докато Бог е безначален и не е (по)роден, Синът има начало на своето съществуване (ἀρχὴν ἔχει ὁ Υἱὸς, ὁ δὲ Θεὸς ἀναρχὸς ἐστίν)“ (Риболов, 2014, 96). В писмо до Александър Александрийски Арий и привържениците му отхвърлят понятието „единосъщие“ (τὸ ὁμοούσιον) за отношението между Отец и Син, както и мнението на манихеите, че Синът е единосъщна на Отца част от Отца, или на гностика Валентин, че Синът е излъчване (Риболов, 2014, 97). Привеждайки бележка от Епифаний Кипърски, Риболов предполага, че Арий е бил принципен последовател на съборите от Антиохия 268/9, осъдили Павел Самосатски, и „е приписвал на всяко от лицата на Светата Троица индивидуална „същност“ (οὐσία), т.е. „първа същност“ по Аристотел. Изглежда Арий е вярвал, че понятието „единосъщие“ (τὸ ὁμοούσιον) прави божествената същност да е вторична, т.е. съставна, сложна и изменяема“ (Риболов, 2014, 103). Св. Атанасий цитира писмото на Арий и подписалите го до архиепископ Александър с утвърдението, че Синът е „твар, но не като една от тварите, сътворение, но не като едно от сътворените, рождение, но не като едно от родените“: 82a1–4. ἐγὼ δὲ εἶρεσις συσταβὴν βυβαλάше ἡμι, βλαζένοφουμὸν ἀλεξάνδρῳ παπсаша же глаголѣштѣ. „зѣдѣнѣ естѣ. нѣ не іакѡ едно отѣ зѣдѣнѣи, сътворѣние естѣ. нѣ не іакѡже едно отѣ сътворѣнѣиѣхъ, порѡ е. нѣ не іакѡ едно ѡ породѣ, Ἐγγραφῶν τοῖνυν λέγοντες· Κτίσμα ἐστίν, ἀλλ' οὐχ ὡς ἐν τῶν κτισμάτων· ποιήμα ἐστίν, ἀλλ' οὐχ ὡς ἐν τῶν ποιημάτων· γέννημά ἐστίν, ἀλλ' οὐχ ὡς ἐν τῶν γεννημάτων. С това твърдение Господ вече не е едиnorodен на Отца, а е поставен наедно със сътворените „като един от много братя“: 82a17–21 глаголѣштѣ во порѡ, нѣ не іакѡ едно отѣ порѡ. мнѡгы сыны причѣтажѣтѣ. и тѣ едногѡ сѣшѣта гѣ глаголѣжѣтѣ. іакѡ по тѣмѣ о҃же не со҃штѣж единоу҃доу. нѣ отѣ многѣ братѣа едноу҃ и того. порѡда и сына сѣшѣта λέγοντες γὰρ γέννημα, ἀλλ' οὐχ ὡς ἐν τῶν γεννημάτων, πολλοὺς υἱοὺς συντάττουσι, καὶ τούτων ἓνα εἶναι τὸν Κύριον δογματίζουσιν· ὡς μηκέτι κατ' αὐτοὺς Μονογενῆ εἶναι, ἀλλ' ἐκ πολλῶν ἀδελφῶν ἓνα καὶ αὐτὸν γέννημα καὶ Υἱὸν χρηματίζειν. Влиянието на неоплатонизма върху св. Атанасий е разгледано в главата за езика на Пог. 968.

За св. Атанасий οὐσία е същност сама за себе си, а същност в нещо друго е ὑπόστασις.

⁹⁰ Hanson, R. P. C. *The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy*, 318–381, reprint Edinburg 1988, 163–172, 181–208.

⁹¹ Риболов, 2014, 97–109.

Използването на думата οὐσία от античните философи в друга понятийна система внася допълнителни недоразумения в дискусиите от IV в. Аристотел я използва за означаване на субстанциите в рамката на категориите за качество, количество или отношение, за него нещо е χωριστόν, „самосъществуващо“, или ἀχώριστον „несъществуващо самостоятелно, освен като качество на някаква οὐσία“.⁹² У Аристотел си дават среща логическите и метафизическите категории, той говори за първа и втора οὐσία и като родова и видова категория. (Robinson, 1891, 31). Например във Второто слово φύσις на места е преведена с родъ: 7463 μωῦσι βὸ ρόδομ' υλοβ'κкъ сы. Ὁ μὲν γὰρ Μωσῆς, ἄνθρωπος φύσει ὄν.

Св. Атанасий построява аргументацията си върху съединението на Бог, Син и Дух по същност и субстанция, затова „Словото или трябва да бъде изключено от тварите и възвърнато като Творец към Отца и да бъде изповядано като Син по природа, или, ако То напълно е твар, нека бъде признано да има същата категория, в която са и другите (твари) относително една към друга“: 82Б23–27 Или слóво оὔбо ὀτ'ατ'τ' β'жди ὀт'τ' сътворѣн'и. и ꙗкѡ зиждитель причтенъ б'жди съ ὀт'цѣ.и ѿповѣданъ б'жди ρόδο' сынъ. или ὀт'гн'ждъ аште з'д'даніе ѣ. т'ждѣ уи повѣдано б'жди да ѿмат'т'. аште з'д'даніе ѣ. т'ждѣ уи повѣдано б'жди да ѿмат'т'. ꙗк'же ѿмат'т' и др'жгаа къ др'г'г'и. "Ἡ τοῖνον ὁ Λόγος ἐξαιρείσθω τῶν ποιημάτων, καὶ ὡς κτίστης ἀποδιδόσθω τῷ Πατρὶ, καὶ ὁμολογείσθω φύσει Υἱός· ἢ εἰ ὅλως κτίσμα ἐστὶ, τὴν αὐτὴν ὁμολογείσθω τάξιν ἔχειν, οἷαν ἔχει καὶ τὰ ἕτερα πρὸς ἄλληλα· В осъвременена формулировка можем да предположим, че за св. Атанасий Логосът (Словото) е първична същност и трябва да бъде „възвърнат“ на Бога-Отец, с когото образува една неделима първична същност. На тварите е свойствена вторична същност в смисъла, вложен от неоплатониците (Риболов, 2014, 101). Родово-видовите категории са съотносими с описанието на същността на тварите: „Всяка създадена твар по род в собствената си същност каквато е била сътворена, такава е и пребивава“: 82Б19–23 нъ въсе сжтъ з'д'даніа, коєждо б'в'в'шии по родоу. своѿ ест'ствомъ ꙗкѡ б'в'сть. ест' же и прѣвываетъ ἀλλὰ πάντα μὲν ἐστὶ κτίσματα, ἕκαστον δὲ τῶν γενομένων κατὰ γένος τῆ ἰδίᾳ οὐσία, ὡς γέγονεν, ἐστὶ τε καὶ μένει. Конкретните твари са неповторими, защото съществуват всяка в определено време и форма, а Синът като единосъщен с Отца е субстанция вечна и неизменяема: 82Б4–5 коє бо ὀт'τ' з'д'даніи таково ѣ. ꙗковѡ б'в'сть и др'г'гоє. Ποῖον γὰρ καὶ ἕτερον τῶν κτισμάτων τοιοῦτόν ἐστιν, οἷον γέγονε καὶ τὸ ἕτερον. Срв. и превода 124b9-11 того во р'а таково б'в'сть съветаніе. да по сжтственоє божьства. причитаѣ сжшт'го сжтством' υλοб'кка. (вместо очакваното родомъ сжтственоє) Διὰ τοῦτο γὰρ τοιαύτη γέγονεν ἡ συναφή, ἵνα τῷ κατὰ φύσιν τῆς θεότητος συνάψῃ τὸν φύσει ἄνθρωπον.

Във Второто слово против арианите св. Атанасий представя учението на Арий по следния начин: Арий започва с идеята за Бога, несътворен и извечен, ἀγέννητος (изписвано с двойно ν). Според Арий Божият Син е чужд на същността на Бога, защото неговото сътворение предполага акт на създаване от състояние на не-съществуване, οὐκ ἦν πρὶν γένετα. Еретиците поставят под въпрос формулировката от Никея ἐκ τῆς οὐσίας εἶναι τοῦ Πατρὸς „бидейки от същността на Отца“; според тях Синът не би могъл да бъде от същността на Отца, без да е част от нея.: 93Б13–17 неѿствовьства пл'гно ест'т'. еже прѣѣти єдин'н'е, и єретиц'ьскы в'т'праш'ати. к'кѡ можѣ присносжшт'енъ б'ѣти сынъ. или к'кѡ можѣт' б'ѣти ὀт'τ' ест'ства ὀт'ца. а н'єст'т' ч'асть, пѡс оῦν д'н'ват'и а'д'иѡс εἶναι ὁ Υἱός; ἢ пѡс д'н'ват'и ἐκ τῆς οὐσίας εἶναι τοῦ Πατρὸς, καὶ μὴ μέρος εἶναι. Еретиците изкривяват Никейската формула за Сина, приемайки че е γεννηθέντα, οὐ ποιηθέντα „породен, а не сътворен“⁹³, св. Атанасий споменава γεννηθέντα ἢ ποιηθέντα „породен или сътворен“ в 83a1–10 нъ не ꙗкоже єдино ὀт'τ' съз'д'дан'и, породъ или сътвореніе. Ταῦτόν γὰρ εἰρήκατε τὸ γέννημα καὶ τὸ ποίημα, γράψαντες, γεννηθέντα ἢ ποιηθέντα·

За св. Атанасий идеята за Бог-демиург е взета от езическата гръцка философия, Словото не е създадено от небитие в битие с цел да служи на Бога: 84a20-25 єл'лин'ьско ест'т' съмышл'єніе то, и чх'т'рьць.оὔ не творьци оὔже нареч'єт'т' са б'т'. д'єлаѡ б'жди ὀбаєе т'ако ρ'ждоу слово. повел'єв'аємо и посл'а'жжаа богѡви. аште л'и не с'жшт'ага зѡєт' слѡвомъ своѿ в'т' с'жшт'єє. н'єст'т' ὀт'τ' нес'жшт'иѿ и зыв'аєм'н'ѣх'т' слѡво, Εἰ μὲν οὖν καὶ ὁ Θεὸς ἐξ ὕλης ἐστὶν ἐργαζόμενος καὶ συντιθείς, Ἑλληνικὸν μὲν τὸ φρόνημα, καὶ τεχνίτης, οὐ ποιητῆς ἂν κληθεῖν ὁ Θεός. Ἐργαζέσθω δὲ ὁμῶς οὕτω τὴν ὕλην ὁ Λόγος προσταττόμενος καὶ ὑπουργῶν τῷ Θεῷ. Εἰ δὲ τὰ οὐκ ὄντα καλεῖ διὰ τοῦ ἰδίου Λόγου εἰς τὸ εἶναι, οὐκ

⁹² Христова А., И. Христов. Понятийна структура и лингвистична характеристика на категориално-логическите термини в Симеоновия сборник. – В: *Български философски преглед*, 3, 2013, 15–61.

⁹³ Opitz, H.-G. Athanasius Werke. III. Band 51.7, Erster Teil: *Urkunden zur Geschichte des arianischen Streites* 318–328 (Lfg. 1 und 2), 1934, Berlin/Leipzig.

ἔστι τῶν μὴ ὄντων καὶ καλουμένων ὁ Λόγος, ἵνα μὴ καὶ ἕτερον Λόγον ζητῶμεν, δι' οὗ καὶ οὗτος ἐκλήθη. Св. Атанасий свързва арианстващите със стоиците, 756б-9 да к томоу оуподобати сѧ. ѿ рекѡмый стоикѣ. ꙗко ѿни самого бѧ распронѧжтъ нѧ все. сѧ же бѡжиааго словесе, въ коѣждо сътворѣнѣи въчитѧжтъ. Тази теза се нуждае от обширен коментар, защото е свързана както с проявленията на Божията сила при сътворението на света, така и с проявлението на Божието слово във всяка твар. За стоиците всяка твар не съществува преди индивидуалната си реализация. Стоикът Посидоний в средата на I в. въвежда във философска употреба ὑπόστασις. За неоплатониците идеята като причина за съществуването преди реализацията е „повече от съществуването“ (Hanson, 1988, 181–189). В Първото слово против арианите, Глава 32, св. Атанасий привежда и осъжда представеното от Астерий схващане за две сили (δύναμις) и две премъдрости (σοφία); едната сила и премъдрост са вродени, присъщи, свойствени (ιδίαν) на Бога, с тях той сътворява всичко, другата сила и премъдрост се манифестират от Христос, който ги е съпридобил (συνυπάρχουσαν), те са осезаеми в делата му (διὰ τῶν ἔργων αὐτῶν τῆς διακονίας αὐτοῦ). Въ Второто слово отново е цитиран Астерий за различните сили и премъдрости⁹⁴: 9765–13 ἀστεριῶ ρεγε. ἂ ἡ присносῳштиѧ же ἕго сила ἡ прѣмѣдростъ, ꙗже безнаучальноу ἡ нерожденѧ. истѡвнѧла помышлѣниѧ оуказѧжтъ, ἕдина сѧгда ἡ тѧжде ἕсть. мнѡгы же по радѣ здѧния ѿмѣ, ѿхѣже прѣвѣнець ἕдиноуадѣ христѡсѣ. все же тѣчно оу ѿмоуштааго сѧтъ. ἡ все силы того зѣдавѣшааго ἡ дрѣжаштоуѣмоу въ прѣвдѣ наричѧжтъ сѧ ὁ αὐτὸς Ἀστεριὸς φησι: «Καίτοι γε ἡ μὲν αἰδῖος αὐτοῦ δύναμις καὶ σοφία, ἦν ἄναρχόν τε καὶ ἀγέννητον οἱ τῆς ἀληθείας ἀποφαίνονται λογισμοὶ, μία ἂν εἴη δῆλουθεν καὶ ἡ αὐτῆ· πολλαὶ δὲ αἱ καθ' ἕκαστον ὑπ' αὐτοῦ κτισθεῖσαι, ὧν πρωτότοκος καὶ Μονογενῆς ὁ Χριστὸς· πᾶσαι γε μὴν ὁμοίως εἰς τὸν κεκτημένον ἀνήρτηται· καὶ πᾶσαι δυνάμεις αὐτοῦ τοῦ κτίσαντος καὶ χρωμένου καλοῦνται δικαίως. В Глава 75 на Второто слово св. Атанасий използва термина „боговчовечаване“ ἐνανθρώπησις, за да подчертае, че възплъщението е замислено преди създаването на света, прὸ καταβολῆς κόσμου. Божият промисъл в тълкуването на Притчи 8.22 (Глави 44 и 47) се състои в ролята на Божествената Премъдрост като начало на човешкото спасение, след като нейната ипостас по предопределение приема човешко тяло.

Св. Атанасий не отрича самия метод на логически анализ от гръцката философия и го прилага сам: тезата ἕже рабѣ, през диатеза разѣложеніе и синтеза съложение 68 67–8 ѡвѣгда ꙗ хоулаште. нѣ сѧгда ἕже рабѣ. по разѣложеніюу глаголемо сълагѧжтъ. ἂ ἕже сътворѣшоуоумоу. дрѣжѧтъ ꙗко великѣ помѡштѣ своѣи ἕреси. Родово-видовите категории (ρόδιῳ ἕστῆςτῶ) обаче са приложими само за сътвореното 10464–5. ꙗ ꙗко ѿмѣштаѧ рѡдиῳ ἕστῆςτῶ зѣдѧно, зѣдѧниѧ глаголажтъ сѧ ἡ зиждѧжтъ сѧ. Ὅτι μὲν οὖν τὰ φύσει τὴν οὐσίαν ἔχοντα κτιστὴν κτίσματα λέγεται καὶ κτίζεται.

Св. Атанасий отрича ролята на Словото като медиатор (μεσίτης)⁹⁵ между Бога и сътворените и поставя ударението върху спасителната мисия на Сина.: 87a1–8 ѡбѧвѣ глаголажѣ о сѣмѣ. ꙗко „сѧгда хотѧ въѣѣ бѣ, рождѣное зѣдѧти сѧтъство. ἕмѣ видѣлѣ ἕсть, не можѣште причѧстити сѧ. бѡжиааго нерастворѣна. ἡ ὅτѣ него сѣдѣиства, творѣ ἡ зиждѣтъ прѣвѣ ἕдинѣ сѣѣгла ἕдинѡ, ἡ нареге ἕго сѣна ἡ слѡво, да томоу въ междѣнѣ бѣважѣштѣ. тѧко оуѣже ἡ все тѣмѣ възможѣтъ бѣти. Този цитатът е взет от *Талия*, фрагмент VI⁹⁶, тук Арий отхвърля възможността две първични същности в сферата на божественото да бъдат равнопоставени (Бог и Слово-Син), причастността на същността на Сина като дял към същността на Бога превръща последната в съставна и изменяема, т.е. вторична същност: Θέλων ὁ Θεὸς τὴν γενητὴν κτίσαι φύσιν, ἐπειδὴ ἑώρα μὴ δυναμένην αὐτὴν μετασχεῖν τῆς τοῦ Πατρὸς ἀκράτου χειρὸς, καὶ τῆς παρ' αὐτοῦ δημιουργίας, ποιεῖ καὶ κτίζει πρῶτως μόνος μόνον ἓνα, καὶ καλεῖ τοῦτον Υἱὸν καὶ Λόγον, ἵνα, τούτου μέσου γενομένου, οὕτω λοιπὸν καὶ τὰ πάντα δι' αὐτοῦ γενέσθαι δυνηθῇ.

⁹⁴ Това е фрагмент 66, Tetz, 1998, 214.

⁹⁵ В речника на Мюлер думата μεσίτης е преведена като медиатор и като титла за богочовека: 1. intercessor, 2. titel honoris sec. 1Tim 2.5, с.889. За словото като посредник в съчинението Alexander von Alexandria, Urk. 14.44; вж. Tetz, 1998, 203.

⁹⁶ Фрагментите от *Талия* в съчиненията на Атанасий са събрани и анализирани в Bardy, G. La Thalie d'Arius. – In: *Revue de Philosophie* 53 (1927), 211–233; Фрагментите са препечатани в *Recherches sur Saint Lucien d'Antioche et son hole* (Paris, 1936) 246–74. Първите 16 са засвидетелствувани у Атанасий, 20 са предадени от Евсевий (Eusebius contra Marcellum); вж. Hanson, R. P. C. *The Search for the Cristian Doctrine of God, The Arian Controversy 318–381*, 1988, T&T Clark, 1988, 33–34. В трите смятани за автентични Слова против арианите фрагментите от Астерий се намират съответно в Първо слово, Глава 30, 32, Второ слово, Глава 24, 28, 38, 40, в Трето слово Глава 2, 10, 60.

Арий на свой ред признава Бог като безначален, несътворен и неизменяем, но според него Синът не е произлязъл от същността на Отца, а е сътворен от несъществуващото (ἐξ τῶν μὴ ὄντων).

Основният постулат на Арий, че Синът е „от различна от Отца същност или ипостас“, ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας, е оборен от св. Атанасий във Второто Слово против арианите с опора на цитати от Свещените книги. За Сина (Логоса) св. Атанасий приема произход от същността на Отца и тъждественост с Бога (ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς, ὁμοούσιαν τῷ Πατρὶ). Защитата на тази формулировка с термина „единосъщен“, ὁμοούσιος, среща възражения срещу св. Атанасий: а) философски, базирани на идентификацията на οὐσία („същност, субстанция“) или с εἶδος („вид, образ“), или с ὕλη („материя“); б) догматични, поради идентификация на οὐσία с τόδε τι „нещо индивидуално, просто“; в) от гледна точка на егзегезата, тъй като думата не е регистрирана в Библията; д) от съборна гледна точка, защото е отхвърлена от Събора в Антиохия в 269 г., който отлъчва Павел Самосатец.

Арий се опира на фрази от Новия завет (Посланието към Колосяните 1:15, за Иисус като първороден) и Йоан 14:28 („Отец е по-голям от мене“), за да обоснове тълкуването си, че Иисус не е Бог. Въз основа на това той разделя сътвореното от Бога (з̄г̄д̄анӣа) и това, което е получило битие с участието на Сина (с̄г̄д̄анӣе). Създаденото, което е получило битие и има начало във времето (включително и небесните чинове), е в̄ӣш̄н̄о̄е, тварите са родени. Срв. 87620–27 ρᾱз̄д̄ε̄λ̄ᾱζ̄τ̄η̄ βο̄ з̄г̄д̄анӣа. ἢ с̄г̄д̄анӣе. да ὁ̄βο̄ д̄ε̄λο̄ с̄ж̄ш̄т̄е̄ ὁ̄τ̄ῡε̄. ὁ̄β̄ο̄ д̄ε̄λο̄ с̄ν̄ο̄ν̄ο̄ν̄ῑ δ̄ᾱζ̄τ̄η̄. οὐ̄νε̄ βο̄ в̄ι, ἄ̄ш̄т̄е̄ ἢ̄ в̄с̄ε̄ с̄ν̄ο̄ν̄ο̄ν̄ῑ ὁ̄τ̄η̄ ὁ̄τ̄ᾱ в̄ῡβ̄ᾱζ̄τ̄η̄. ἢ̄лӣ ἄ̄ш̄т̄е̄ с̄ν̄ο̄ν̄ο̄ν̄ῑ в̄с̄ε̄ в̄ӣш̄н̄ο̄е̄ в̄ῡβ̄ᾱε̄τ̄η̄; νε̄ γ̄λᾱγ̄ο̄λᾱτῑ ἐ̄γ̄ο̄ ἑ̄δ̄ῑν̄ῳ̄ ὁ̄τ̄η̄ τ̄ῡᾱρ̄ε̄̄ с̄ж̄ш̄т̄а, διᾱῑρο̄ῡσῑ γ̄ὰ̄ρ̄ τ̄ὰ̄ κ̄τ̄ί̄σ̄μ̄ᾱτ̄ᾱ κᾱῑ τ̄ὴ̄ν̄ δ̄η̄μ̄ιο̄ῡρ̄γ̄ί̄αν̄· κᾱῑ τὸ̄ μ̄ε̄ν̄ τοῦ̄ Πᾱτ̄ρ̄ο̄ς̄ ἔ̄ρ̄γ̄ο̄ν̄, τ̄ὰ̄ δ̄ε̄ τοῦ̄ Ῡῑοῦ̄ δῑδ̄ο̄ᾱσῑν̄ ἔ̄ρ̄γ̄ᾱ· δ̄ε̄ο̄ν̄ ἢ̄ κᾱῑ τ̄ὰ̄ π̄άν̄τ̄ᾱ με̄τ̄ὰ̄ τοῦ̄ Ῡῑοῦ̄ πᾱρ̄ὰ̄ τοῦ̄ Πᾱτ̄ρ̄ο̄ς̄ γ̄ί̄νε̄σ̄θ̄αι, ἢ̄ εἰ̄ δῑὰ̄ τοῦ̄ Ῡῑοῦ̄ π̄άν̄τ̄ᾱ τ̄ὰ̄ γ̄ε̄ν̄η̄τ̄ὰ̄ γ̄ί̄νε̄ται, μ̄ὴ̄ λ̄έ̄γ̄εῑν̄ αὐ̄τ̄ὸ̄ν̄ ἕ̄νᾱ τῶ̄ν̄ γ̄ε̄ν̄η̄τῶ̄ν̄ εἶ̄νᾱι.

Във второто слово св. Атанасий коментира следните противоречия в учението на Арий, задавайки ред въпроси: а) как сътвореният по Божията воля Син, без да е извечен и бидейки сътворен от нищото, може също да е деятел, участник в сътворението (ὕληρέτης); б) как Синът, без да познава Отца, без да бъде напълно божествен, ще е Бог за човечите. Самата идея да се служи в Християнската църква пред „сътворено същество“, което да е достойно за поклонение, за св. Атанасий, както и за последователя му Хиларий Пиктавийски (Hilary of Poitiers, 300–360) е идолопоклонство. 86a18–20 н̄ӣш̄н̄ο̄е̄ ἑ̄λ̄μᾱ βο̄ н̄ε̄с̄т̄ь̄ з̄г̄д̄анӣе̄. н̄ε̄ с̄во̄е̄ ἑ̄с̄т̄ь̄с̄т̄ва̄ β̄ᾱ π̄ρ̄ῑε̄μ̄ῑλ̄η̄σ̄τ̄ᾱλ̄ο̄ γ̄ο̄ κ̄ο̄κ̄λ̄ᾱν̄ά̄ν̄η̄ε̄ πο̄ρ̄ῶ̄, ἢ̄ ρο̄δ̄ῶ̄ с̄ν̄ο̄ν̄ο̄ν̄ῑ ἑ̄с̄т̄ь̄. Νῦν̄ δ̄ε̄ ἐ̄π̄ε̄ῑδ̄η̄ οὐ̄κ̄ ἔ̄σ̄τῑ κ̄τ̄ί̄σ̄μ̄ᾱ, ἀ̄λλ̄' ἴ̄δῑο̄ν̄ τῆ̄ς̄ οὐ̄σ̄ί̄ᾱς̄ τοῦ̄ π̄ρο̄σ̄κ̄ῡνο̄ῡμ̄ε̄ν̄οῦ̄ Θε̄οῦ̄ γ̄έ̄ν̄η̄μ̄ᾱ, κᾱῑ φύ̄σεῑ Ῡί̄ο̄ς̄ ἑ̄σ̄τῑ·

За св. Атанасий Синът не произлиза от нищото, а от същността на Отца, διὰ τὸ ἴδιον τῆς οὐσίας καὶ τὴν κατὰ πάντα ὁμοιότητα τοῦ υἱοῦ πρὸς τὸν πατέρα. Ако Синът е сътворен от нищото и познава Отца, Отецът би бил познаваем и за сътворените хора по аналогия, κατ' ἀναλογίαν τῶν ἐκάστου μέτρων. По въпроса за ролята на Сина в сътворението св. Атанасий възразява многократно срещу арианското проστατόμενος καὶ ὑπουργῶν в Глава 22. От кападокийците специално Василий Велики (330–379) възразява срещу ὑπουργός „служещ“ за Сина, но употребява израза проστάττοντα κύριον, „съдействащ господ“ (Contra Eunomium, 2.21). Дума с това значение очевидно е възприета в Преславския превод: с̄г̄д̄ε̄т̄ь̄л̄ь̄ за δεμουργός. За словото като с̄г̄д̄ε̄т̄ь̄л̄ь̄на̄т̄а̄ сила намираме паралел в Синайския евхологий 63a18.

Показателно е, че думата οὐσία е обявена за еретическа на Събора в Сердика в 343 г. под протекцията на Констанс против тези, които не признават Христос за истински Бог; съборът постановява, че има само една ипостас на Отец, Син и Дух и приема кредо, в което изпуска ὁμοούσιος, „единосъщен“. Германските полуариани Урсакий, Валенс и Германий, които са съветници на императора на Събора в Сирмиум в 357, пледират за прекратяване на дискусиите по οὐσία като не-библейска дума. Във второто кредо от Сирмиум, или формулата на св. Осий (Hosius of Cordoba, 257–359 или 258–358), са избегнати ὁμοούσιος „единосъщен“ и ὁμοιοῦσιος „подобосъщен“.¹⁰⁰

Св. Атанасий защитава употребата на ὁμοούσιος „единосъщен“ с аргумента, че вече има precedent да включват в кредото думи, които не влизат в Писанието, например обозначението на църквата с католики. Въпросът според него е в това дали тези думи предават духа на самото Писание.

¹⁰⁰ Осий изповедник поддържа св. Атанасий срещу Констанций в писмо от 353 г., както свидетелства самият св. Атанасий (Athanasius, *Historia Arianorum*, 42–45); това му струва заточение в 355 г. Почти стогодишен, Осий е принуден да подпише документа от Сирмиум.